

Kur'an-Siyer Münasebeti Bağlamında Müşriklere Nispet Edilen İslık Çalma ve El Çırpma Ritüeli

Whistling and Clapping Rituals Associated with Polytheists Within the Context of the Quran-Sīrah

● Korkut DİNDİ^a

^aİslam Tarihi ve Sanatları Bölümü,
Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi,
Ağrı, TÜRKİYE

Received: 13.10.2018

Received in revised form: 06.12.2018

Accepted: 06.12.2018

Available online: 26.06.2019

Correspondence:

Korkut DİNDİ
Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi,
İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü,
Ağrı, TÜRKİYE
kdindi@agri.edu.tr

ÖZ İslâm öncesi Arap toplumunda ibadet hayatının, genellikle tanrılar ve büyü/evler, özellikle de Yüce Tanrı inancından dolayı Allah'ın evi olarak hürmet gören Kâbe etrafında teşekkül ettiği bilinmektedir. Bu münasebetle cahiliye dönemi Araplarının inanç, ibadet, örf ve âdetlerine sık sık vurgu yapan Kur'an'da, lafzen, Hz. Peygamber'in çağdaşı Mekkeli müşriklerin Beytullah'ın yanında "ıslık çalma (mükâ) ve el çırpma (tasdiye)" ritüelini icra ettiklerinden de söz edilmektedir. Bu çalışmada, Kur'an'da "salât" olarak nitelenen ve İslâmî literatürde genellikle putperest Araplara özgü bir ibadet biçimi olarak zikredilen "mükâ ve tasdiye"; gerek biçim, zaman ve mekân açısından gerekse de birçok din ve kültürde şarkı, müzik ve raks/dans şeklinde tezahür eden dinî ritüellerle mukayeseli olarak incelenmiştir. Ayrıca sözkonusu salât/ritüel, âyetlerin nüzûlüne zemin hazırlayan ortam ve tarihsel şartlar çerçevesinde, Hz. Peygamber'in sîreti eşliğinde kritik edilmiştir. Araştırma neticesinde, Kur'an'da "Ve mâ kâne salâtühüm inde'l-beyti illâ mükâen ve tasdiye... / Onların Kâbe'deki salâtı/ibadeti, ıslık çalıp el çırpılmaktan ibarettir" şeklinde müşriklere nispet edilen eylemin, gerçekte bütün putperest Araplara özgü bir salât/namaz/ritüel olmadığı anlaşılmaktadır. Mevzubahis ibare, kendilerini Allah'ın ailesi ve sevgilileri olarak gören fakat Allah'a karşı sorumluluğunu yerine getiren Resûlullah'ı, Mescid-i Harâm'dan alıkoyan ve Bedir'de onunla savaşılan Kureyş ileri gelenlerinin tapınma formlarındaki manevî/tinsel yoksunluğunu ve Allah'a yakarışlarının boş ve anlamsız olduğunu mecazî bir yolla ifade etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Cahiliye; Kâbe; ritüel; namaz; ıslık çalmak; el çırpma; Kur'an; Siyer

ABSTRACT In pre-Islamic Arabic society, it is known that worshipping practices were generally formed around gods and buyüt/houses, particularly around Ka'bah which has been respected as "House of Allah" as a result of the belief in a superior/supreme being or god. For this reason, it is literally stated in the Quran, which frequently emphasizes the beliefs, worships, customs and traditions of the Arabs in the age of ignorance, that the polytheists of Makkah in times of Prophet Mohammad performed the rituals of "whistling (muka') and clapping (tasdiyah)". In this study, whistling and clapping, which are defined as "salâh" in the Quran and mentioned in Islamic literature as a worshipping style peculiar to idolater Arabs, have been comparatively analyzed with the religious rituals appearing as song, music and dance in many religions in terms of form, time and place. Moreover, aforementioned salâh/ritual has been criticized through sīrah, the biography of Mohammad, within the frame of a historico-pragmatic point of view and the conditions forming the base for revelation of the verses of the Quran. It has been concluded that the practices of whistling and clapping associated with the polytheists in a verse in the Quran reading that "Their salâh (prayer) at the house of Allah, was nothing but whistling and clapping of hands." is not a salâh/ritual peculiar to all idolater Arabs in reality. The phrase in question metaphorically expresses the spiritual deficiency in the form of worshipping and the nullity and meaninglessness of the prayer to Allah by the notables of Quraysh who considered themselves as the family and lovers of God but made war, in Badr, with Prophet Mohammad -discharging his duty to God- and withhold him from Masjid al-Harâm.

Keywords: The age of ignorance; Ka'bah; ritual; prayer; whistle; clapping the hands; Quran; Sīrah

Klasik kaynaklar, Kur'an'ın ilk muhataplarını, genellikle dinî düşünce, âdet ve geleneklerine aşırı bağlı, katı/muhafazakâr (müteşeddid) bir topluluk olarak takdim etmektedir.¹ Cahiliye Araplarının oruç/itikâf, hac/tavaf/telbiye, zekât, kurban vb. pek çok ritüeli/ibadeti, tanrılarının yanı sıra Allah için ifâ/icrâ ettikleri konusunda şüphe yoksa da² kıyam, rükû ve secdeden müteşekkil bir salât/namaz geleneğine sahip olup olmadıkları, bu günkü anlamda belli şekil ve kaideleri olan bir namazı ikâme/eda edip etmedikleri hususunda farklı tartışmalar bulunmaktadır.³

Müşriklerin bir salâtının/namazının olduğu, cahiliye dönemine ait bir ibadet/ritüel olarak salâtlarını mükâ ve tasdiye (ıslık çalıp el çırpma) şeklinde kıldıkları, fakat Hz. Peygamber'in kıldığı veya uyguladığı namazla aynı olmadığı, namazın risalet öncesinde bilinmediği, ilk defa Cebrail tarafından Allah Resûlü'ne öğretildiği iddia edilmektedir.⁴

Biz, namazın cahiliyede bilinip bilinmediği veya Hz. Peygamber'in namazıyla müşriklerin namazının benzer olup olmadığı tartışmalarına girmeden “Kur'an'da müşriklere nispet edilen “mükâ ve tasdiye”nin, gerçekte bir ibadet biçimi/formu olup olmadığını tetkik edeceğiz. Ayrıca mükâ, tasdiye ve salât kavramlarının tanımlarını yaptıktan sonra konuyu nüzûl dönemi nass-olgu, vahiy-vakıa/sîret diyalektik içerisinde değerlendirmeye ve kavramlara yüklenen anlamlardan hangisinin tarihsel bağlama uygun düştüğünü tespit etmeye çalışacağız.

MÜKÂ, TASDİYE VE SALÂT KAVRAMLARI

“Mekâ” fiilinin masdar şekli olan “mükâ” kelimesi, “ıslık, ıslık çalmak,⁵ ses çıkarmak, ötmek veya kuşun ötüşünde çıkardığı ses, nağme” anlamlarına gelmektedir. “Mükâ”, literatürde genellikle “safere/safir” kelimesi ile tefsir ve izah edilmektedir.⁶ “Safir” ise işitilen sesi, bilhassa boş kaptan çıkan sesi anlatmak için

¹ Ebû Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsenâ, *Kitâbu'd-Dibâc*, (thk. Abdullah b. Süleyman Cerbû'ı-Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin), Mektebetü'l-Hancı, Kahire 1991, s. 114; Ezrakî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh, *Ahbâru Mekke vemâ Cae fihâ Mine'l-Asâr*, (thk. Ali Ömer), Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire tsz., 1/139-144; İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed el-Basrî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, (thk. İhsan Abbas), Dâru Sâdır, Beyrut 1968, 1/72; Cevâd Ali, *el-Mufâssal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm* Dâru's-Sâkî, Beyrut 2001, 11/362. Arapça temel kaynaklar bilgiye erişim kolaylığı sağlamasından dolayı Mektebetü's-Şâmîle 3.23 sürümünden verilmiştir.

² İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik el-Basrî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Daru't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1994, 1/83; Süheylî, Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullâh, *er-Ravdu'l-Unuf*, (thk. Ömer Abdüsselâm es-Selâmî), Dâru İhyâ'it-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2000, 1/172; Kelâî, Ebu'r-Rebî Süleyman b. Musa, *el-İktifâ bimâ tedammenehu min Meğâzi Resûlillah ve's-Selâseti'l-Hulefâ*, (thk. Muhammed Kemâlüddin İzzüddin Ali), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1997, 1/58; Halebî, Ali b. Burhaniddin İbrahim, *es-Sîretü'l-Halebiyye fi Sireti'l-Eminî'l-Me'mûn* Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1980, 3/57; Emrah Dindi, “Câhiliye Arap Hac Ritüellerinin Kur'an'daki Menâsikle Diyalektik İlişkisi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 2017, c. 21 sayı: 1, ss. 577-638; Emrah Dindi, “Cahiliye Araplarında Ramazan Ayı, İtikâf ve Oruç”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, c. 3, sayı: 2, ss. 27-55.

³ Bu tartışmalar hakkında bkz. Cevâd Ali, *Cahiliye'den İslâm'a İbadet Tarihi*, (çev. Muammer Bayraktutar), Ankara Okulu Yay., Ankara 2015, s. 15-25; Süleyman Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi*, Kuba Yay., İstanbul 1997, 15/490-502; Mehmet Azimli, *Cahiliyye'yi Farklı Okumak*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2015, s. 87-93; İsrâfil Balcı, *Hz. Peygamber ve Namaz*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2015, s. 11-18; Mehmet Yaşar, “Enfâl 35. Âyeti Çerçevesinde Câhiliye'de Mükâ, Tasdiye ve Salât”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslâm Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 2017, c. 3, sayı: 1, ss. 173-206.

⁴ Yaşar, s. 173-206. Cahiliye Arapları arasında mefhum olarak namazın bilindiğine, belirli vakit ve biçimlerde uygulama alanı bulduğuna dair tafsilatlı bilgi için bkz. Cevâd Ali, *Cahiliye'den İslâm'a İbadet Tarihi*, s. 15-25; Ateş, 15/490-502; Azimli, s. 87-93; Balcı, s. 11-18. İslâm öncesi Hicaz-Arap toplumunda tevhit dininin etkilerinin ve bazı ibadet türlerinin kısmen şekil ve mahiyet değiştirerek de olsa devam ettiği, hanif veya râkî diye isimlendirilen bazı kimselerin Kâbe'ye yönelerek namaz kıldıkları, rükû ve secde yaptıkları ifade edilmektedir. İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed, *Kitâbu'l-Muhabber*, (thk. Ilse Lichtenstadter), Dâru'l-Âfâki'l-Cedide, Beyrut tsz., s. 171; İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrîm el-Efrikî, *Lisânu'l-Arab 1-15*, Dâru Sâdır, Beyrut tsz., 8/133; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mektebetü'l-Maârif, Beyrut 1990, 2/296; Zebîdî, Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (thk. Ali Şîri), Daru'l-Fikr, Beyrut 1994, s. 5273; Nu'mân el-Cârim, *Edyânü'l-Arab fi'l-Cahiliyye*, Matbaatü's-Saâde, Mısır 1923, s. 71; Cevâd Ali, *el-Mufâssal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, 12/49; H. Mehmet Soysaldı, *Kur'an ve Sünnet Işığında İbadet Tarihi*, TDV Yay., Ankara 1997, s. 27-29; M. Kâmil Yaşaroğlu, “Namaz”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, 32/350-351.

⁵ Mükâ/safir (ıslık), parmakların bir araya getirilerek ağza götürülmesi/girdirilmesiyle yapılan üfleme eylemini veya bu eylem sonucunda ağızdan çıkan keskin bir sesi ifade etmektedir. İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib, *el-Muharraru'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitâbi'l-Aziz*, (thk. Abdüsselâm Abdü's-Şâfi Muhammed, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Lübnan 1993, 2/599; İbn Manzûr, 15/289. Ancak dudakla ve parmak yardımıyla üfleme ve öttürmekten daha genel anlamlı olan mükâ kelimesi, üfleme/düdük (ve çalgı) seslerini de içine almaktadır. Elmalılı, M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (sad. İsmail Karaçam ve dğr.), Azim Yay., İstanbul 1992, 4/228.

⁶ Râğûb İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'an*, (thk. Safvân Adnân Dâvûdî), Dâru'l-Kalem, Dimaşk 1997, s. 773; Zebîdî, s. 2068; Elmalılı, 4/228; Hasan Mustafavî, *et-Tahkik fi Kelimâti'l-Kur'ani'l-Kerim*, Merkezü Neşr Asâr el-Allâme el-Mustafavî, Tahran 1965, 11/165. Daha genel mânâda “insan ve hayvanlarda ağız, el ve kanat vastasıyla beliren, ıslık sesine benzeyen özel bir sese” denilmektedir. Hasan Mustafavî, 11/166.

kullanılmış, daha sonraları bu kelime ister kap ister kabın dışında başka bir şey olsun boş olan her şey için istimali yaygınlık kazanmıştır.⁷ Mükâ/mükkâ/mekâki, aslında Hicaz'da bulunan bir kuş türüdür. Islık çalmasından ve çok ötmesinden dolayı bu isim verilmiştir.⁸

Türkçe'de ıslık, dudakların büzülerek veya parmağın dil üzerine getirilmesiyle çıkarılan veya herhangi bir şeyin çıkardığı ince ve tiz sese denilmektedir.⁹ Islıklamak ise “yapıtı, gösteriyi, oyuncuyu ya da sahne üzerindeki herhangi bir şeyi beğenmediğini açıklamak için seyircinin başvurduğu bir anlatım biçimi”dir.¹⁰

Tasdiye kelimesi de “el çırpma, alkış/alkışlamak, şamata etmek, içinde teğanni ve terennümün, faydanın olmadığı her türlü ses veya bir kimseyi engelleyip vazgeçirmek”¹¹ demektir. Kelimenin türediği sadâ kelimesi “pürüzsüz her yönden insana dönen ses, dağdan veya vadiden yansıyan/akseden ses, seda, yankı, tezahür, gösteri ve hangi vesile ile olursa olsun (ister söz ister ses ister amel isterse el çırpma) ile olsun ortaya çıkan şey” mânâlarına gelmektedir. Tasdiye kavramı, lügatlarda umumiyetle “iki eli birbirine vurmak, (kuş kısmı) kanatlarını çarpmak” anlamındaki safeka/tasfik kelimesiyle açıklanmaktadır.¹²

Türkçe'de de “övmek, methetmek, şükretmek, hamdetmek” anlamındaki alkamak kökünden gelen alkış kelimesi, “bir şeyin beğenildiğini, hoşla gittiğini anlatmak için el çırpma ya da o yolda söz söylemek”¹³ demektir. Sahne sanatlarında ise “insanın yaşamı yararına yapılmış olan olumlu bir işi, eylemi ya da eseri onaylamak ve övmekte uygulanan; iki elin avuçlarını birbirine vurarak çıkarılan sesle ortaya konulan değerlendirme ve anlatım yolu”¹⁴ şeklinde tarif edilmektedir. Türk-İslâm Tarihi'nde, devlet büklerine karşı törenlerde söylenen övgü, sitayiş, şükür, dua ve iyi dilek sözlerine de alkış adı verilmektedir.¹⁵ Günümüzde çoğunlukla takdir gösterisinin adı olarak kullanılan alkışın veya alkış olarak geçen birtakım el çırpma hareketlerinin “bravo alkışı, yuh alkışı, slogan alkışı, politik alkış” gibi pek çok türü bulunmaktadır.¹⁶

Salât (çoğulu salavât) kelimesi ise genel olarak “dua, tapınma, ibadet, rahmet, istiğfar, bağışlanma dileme, tazim ve tekrim/temcid/yüceltme, ibadethane/tapınak ve namaz kılma” gibi farklı anlamlara gelmektedir.¹⁷ Salât kavramının menşei/köküni, hangi dilden geldiği, hangi fiilden türediği ve mânâsı konusunda farklı görüşler ileri sürülse de Kur'an'da çoğunlukla iki anlamı, yani “dua” ve “kendine göre belli esasları olan namaz” anlamı ön plana çıkmaktadır.¹⁸

⁷ İsfahâni, s. 487; İbn Manzûr, 4/460.

⁸ Demîrî, Kemalüddin Muhammed, *Hayâtü'l-Hayvânî'l-Kübrâ*, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut 1999, 2/181.

⁹ Komisyon, *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara 2005, s. 917.

¹⁰ Özdemir Nutku, *Gösterim Sanatları Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 1983, s. 66.

¹¹ Sadâ/saddâ/yusaddi/tasdiye kelimesinin “menetmek, yasaklamak, yüz çevirmek, uzaklaştırmak” anlamındaki “sadde/yesuddü/yesiddü” fiiliyle ilişkisi hakkında bkz. Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-Gayb*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2000, 15/128; Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'an*, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut 1985, 7/401; Zebîdî, s. 2067-2068; Hasan Mustafavî, 6/265-267.

¹² İsfahâni, s. 481; İbn Manzûr, 3/245, 10/200; Zebîdî, s. 2068; Elmalılı, 4/228; Hasan Mustafavî, 6/265-266.

¹³ Abdülkadir Özcan, “Alkış”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, 2/470-471; Murat Tuncay, “Alkış Üstüne”, *SDÜ Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi*, 2008, ss. 1-9, s. 3-5; Komisyon, *Türkçe Sözlük*, s. 76.

¹⁴ Nutku, a.g.e., s. 4.

¹⁵ Özcan, 2/470-471; Tuncay, s. 3-5; Komisyon, *Türkçe Sözlük*, s. 76.

¹⁶ Tuncay, s. 5; İmâd Abdullatif, *Limâzâ Yusaffiku'l-Mısriyyûn*, Dâru'l-Ayn li'n-Neşr, İskenderiye 2009, s. 25-43.

¹⁷ İsfahâni, s. 490-492; Mesut Okumuş, “Semantik ve Analitik Açından Kur'an'da “Salât” Kavramı”, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, c. 3, sayı: 6, ss. 1-30, s. 10.

¹⁸ Geniş bilgi için bkz. İsfahâni, s. 490-492; H. Mehmet Soysaldı, “Kur'an Semantiği Açısından Salât Kavramı”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996, sayı: 1, ss. 1-20; Mesut Okumuş, “Semantik ve Analitik Açından Kur'an'da “Salât” Kavramı”, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, c. 3, sayı: 6, ss. 1-30; Hüseyin Güllüce, “Salât Kavramı: Etimolojisi ve Bazı Mülâhazalar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sayı: 23, ss. 171-184.

MEKKELİ MÜŞRİKLERİN SALÂTINDAN BAHSE DEN ÂYETİN NÜZÛL TARİHİ VE ORTAMI

Kur'an'da bütün peygamberlere namaz¹⁹ kılmanın emredildiği, peygamber ve ümmetlerinin salâtı ikame ettikleri, sonraki nesillerin namazı/salâtı terk edip şehvetlerinin peşine düştükleri,²⁰ namaza yabancı olmayan müşrik Arapların²¹ ise bir kısmının namaz kılmadığı ve bundan ötürü kınandıkları,²² bir kısmının ise salâtlarında gaflet içinde oldukları²³ belirtilmektedir. Bunlara ilaveten Kur'an'da tek bir yerde de²⁴ müşriklerin ıslık çalarak ve el çırpılarak icra ettikleri bir namazdan (salât) bahsedilmekte, yalnız bu namazın asıl ve en belirgin özelliklerinden, kıyam, rükû ve secde gibi rükünlerinden ve ana umdelerinden hiç söz edilmemektedir.²⁵ Hatta kaynaklarda Mekkelilerin, Kâbe dışında başka kült merkezlerinde ıslıklı ve el çırpmalı bir ritüeli gerçekleştirdiklerine dair sarıh bir bilgi de bulunmamaktadır. Ne var ki söz konusu âyette "... Salâtühüm inde'l-beyt/evin yanında onların salâtı..." şeklinde bir ifadenin yer almış olması, bunun Kâbe'ye özgü ve Kureyş müşriklerine ait hususi bir namaz gibi algılanmasına/anlaşılmasına sebep olmuştur.

İlgili âyetin mealini, mevzunun anlaşılmasına katkı sağlaması amacıyla içinde bulunduğu bağlamla birlikte vermek istiyoruz:

"Ve [hatırla, ey Peygamber,] hakikati inkâra şartlanmış olanlar seni [tebliğden alıkoyup] durdurmak, öldürmek yahut sürgün etmek için sana karşı nasıl ince tuzaklar kuruyorlardı. Onlar [hep] böyle tertipler peşinde koşarlarken Allah, onların bu tertiplerini boşa çıkarttı, çünkü Allah bütün o tuzak kuranların üstündedir."

"Ve kendilerine her ne zaman âyetlerimiz ulaştırılsa, 'Biz [bütün bunları] önceden de işitmiştik' derlerdi. 'İstesek, şüphesiz, biz [kendimiz] de bu tür sözler düzebiliriz. Bunlar, eski zamanlara dair masallardan başka bir şey değil."

"Ve bir de şöyle derlerdi: "Ey Allah'ımız! Eğer bu gerçekten Senin katından (indirilen) hakkın kendisi ise, o zaman başımıza gökten taş yağdır yahut [daha] can yakıcı bir azap çıkar karşımıza!"

"Ne var ki, Allah, [ey Peygamber] sen henüz onların arasında bulunurken, onları bu şekilde cezalandırmak istemedi. Ayrıca Allah onları, [hâlâ] af dileyebilecekleri bir safhada cezalandıracak da değildi. Fakat [şimdi], kendileri oranın [gerçek] sahipleri olmadıkları halde saldırmazlık örfü altında bulunan o Mescid-i Harâm'dan [müminleri] alıkoymaları yüzünden Allah'ın onları cezalandırmaması için ne gibi güvenceleri var ellerinde? Allah'a karşı sorumluluk bilinci içinde olanlardan başkası o evin bakıcısı olmaz. Ne var ki, onların çoğu bunun farkında değil ve (bu yüzden de) Mâbed önünde onların tapınmaları yalnızca ıslık çalmak, el çırpılmaktan öteye gitmemektedir. Azabı tadın öyleyse, [siz ey inananlar], hakkı inatla inkâr etmeniz için bir karşılığı olarak!"

¹⁹ Farsça'da "tazim için eğilmek, kulluk, ibadet" anlamına gelen namaz, sözlükte "dua etmek, ibadet etmek, başışlanma dilemek, yalvarmak" mânâlarındaki Arapça salât kelimesinin karşılığı olarak Türkçe'ye geçmiştir. M. Kâmil Yaşaroğlu, "Namaz", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 32/350.

²⁰ Meryem, 19/31, 55, 59; Yûnus, 10/87; İbrahim, 14/40; Enbiyâ, 21/73; Mâide, 5/12 vb.; Azimli, s. 87-88.

²¹ Soysaldı, *Kur'an ve Sünnet Işığında İbadet Tarihi*, s. 30-31; Balci, s. 34.

²² Müddessir, 74/43; Meâric, 70/19-38.

²³ Mâ'ûn, 107/5; Azimli, s. 89-90; Balci, s. 23-26.

²⁴ Enfâl, 8/35.

²⁵ Geçmiş milletlerde olduğu gibi nüzûl döneminde de salâtın nasıl ifa/ikame edileceği, Kur'an'ın hiçbir yerinde (kıyam, rükû ve sücud dışında) bütün ayrıntılarıyla tasvir edilmemiş ve kati şekilde kaidelere de bağlanmamıştır. Okumuş, s. 16. Hz. Peygamber'in çağdaşı Yahudi ve Hristiyanların rükû ve secde ettiklerine dair bilgi için bkz. Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri, *el-Keşf ve'l-Beyân* (thk. Muhammed b. Âşûr), Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabi, Beyrut 2002, 4/350; İbn Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Ali el-Hanbelî, *el-Lübâb fi Ulûmi'l-Kitâb* (thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998, 9/503.

“Bakın, hakkı inkâra şartlanmış olanlar insanları Allah’ın yolundan çevirmek için (nasıl da) harcıyorlar mallarını ve (daha da) harcayacaklar. Tâ ki bu harcadıkları kendileri için derin bir ızdırıp ve yerinme [kaynağı] oluncaya kadar ve sonra haklarından gelinecek!”²⁶

Enfâl sûresinde yer alan bu âyetlerin Mekke’de indiğini belirten bazı rivayetler varsa da genellikle bu sûrenin, bir bütün olarak tek celsede veya ayrı ayrı bölümler halinde hicretin ikinci yılında Medine’de nâzil olduğu kabul edilmektedir. Bedir savaşından, bu savaş sırasında ve sonrasında yaşanan hadiselerden ayrıntılı olarak söz edildiği için bu sûreye Bedir sûresi de denilmektedir.²⁷ Medine’de Bedir savaşı bağlamında müminlerin galibiyetinin ardından Resûlullah’a ve müminlere yapılan yardımlar ve bağışlanan nimetler, Mekke dönemi veya Mekke/Kâbe merkezli birtakım olay ve uygulamalar hatırlatılarak genel olarak geçmiş dönem Mekke tasviri yapılmaktadır. Ayrıca aynı siyapta Kureyşlilerin Kâbe/mabet hâkimiyetlerine, Müslümanları engellemelerine, seçilmiş iddialarının geçersizliğine ve gerçekle Kâbe’ye hizmete ehil ve layık olmadıklarına açıkça temas edilmektedir.²⁸

Malum olduğu üzere cahiliye Arapları, tanrılara ev/beyt/mabet yapmayı, bunların bakım ve onarımıyla ilgilenmeyi en büyük şeref saymışlardır. Öyle ki Mekke ve Kâbe’yle alakalı siyasî, iktisadî ve dinî görevleri²⁹ elde etmek ve Kâbe’nin dinî nüfuzundan faydalanmak için kabileler sürekli birbirleriyle harp etmişlerdir.³⁰ Mabet hâkimiyetini elinde bulunduran Kureyşli müşrikler de Kâbe’nin bakım ve gözetim işini, idaresini üstlenmelerinden dolayı kendilerini başka kabilelerden üstün görmüş, hatta rifâde, sikâye, sidâne, hicâbe, imâre gibi Kâbe merkezli görevleri yürütmeleri sebebiyle diğer kabilelerin yanı sıra yeni dinin mübelliği Hz. Peygamber’e ve Müslümanlara karşı bile övünmüşlerdir.³¹

Enfâl sûresinin 34. âyetinde de zımnen işaret edildiği gibi Kureyşliler, Beytu’l-Harâm’ın çevresinde ve himayesinde kalmakla kendilerinde bir saygınlık ve diğer Araplara karşı bir ayrıcalık görüyorlardı.³² Onlar, seçilmişlik inancı ve kutsal kavim duygusuyla kendilerini “ehlullah/Allah’ın ahali/hane halkı”, “kuddânu beytillah/Allah’ın evinin yerleşikleri”, “ehl-i harâm/ehl-i hürmet/mabedin halkı”, “carullah/Allah’ın komşuları”, “vülâtü’l-beyt/beytin velisi, yöneticileri” olarak isimlendirir ve hiçbir Arab’ın kendileri gibi bir şerefi ve mevkisi olmadığını iddia ederlerdi. Hz. İbrahim’in soyundan gelmiş olmalarına dayanarak kendilerini, Hz. İbrahim tarafından tek Allah’a adanmış ilk mabet olarak inşa edilmiş olan Kâbe’nin (beyt/ev/beytullah/Allah’ın evi) bakıcılığıyla görevlendirilmiş addederlerdi.³³

²⁶ Enfâl, 8/30-36.

²⁷ Mukâtil b. Süleyman, Ebu’l-Hasen el-Ezdî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman* (thk. Ahmed Ferîd), Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 2003, 2/3; Buhârî, Tefsîr 8; Kurtubî, 7/360; Suyûtî, Celalüddin Abdurrahman b. el-Kemal, *ed-Dürrü’l-Mensûr*, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1993, 4/3; İbn Aşûr, Muhammed Tâhir, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, Dâru Sahnûn, Tunus 1997, 9/245; Bedreddin Çetiner, *Fâtîha’dan Nâs’a Esbâb-ı Nüzûl*, Çağrı Yay., İstanbul 2010, 1/404; Mustafa İslamoğlu, *Nüzûl Sırasına Göre Hayat Kitabı Kur’an*, Düşün Yay., İstanbul 2009, s. 776.

²⁸ Âyetlerin iniş sebepleri ve nüzûle zemin hazırlayan olaylar hakkında bkz. Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Tefsîru’t-Taberî-Câmi’u’l-Beyân fi Te’vîli’l-Kur’an*, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 2000, 13/491-521; Sa’lebî, 4/348-353; Çetiner, 1/416-421.

²⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Hanefi Palabıyık, “İslâm Öncesi Arap Düşüncesinde Din ve Din Adamı Algısı”, *Cahiliye Araplarının Ulûhiyet Anlayışı*, (ed. M. Mahfuz Söylemez), Ankara Okulu Yay., Ankara 2015, s. 111-118.

³⁰ Ezrakî, 1/74-85; İbnü’z-Ziyâ, Ebu’l-Bekâ Muhammed b. Ahmed el-Mekkî, *Tarihü Mekkete’l-Müşerrefe ve’l-Mescidi’l-Harâm ve’l-Medineti’ş-Şerîfe ve’l-Kabri’ş-Şerîf*, (thk. Alâ İbrahim-Eymen Nasr), Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 2004, s. 58-62; Neşet Çağatay, *İslâm’dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Ü. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1957, s. 70-82.

³¹ Tevbe, 9/19; İbn Hişâm, 1/192-195, 2/547; Taberî, 14/168-170; Süheylî, 4/324; Kurtubî, 8/91-92; Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı*, (çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk), İşaret Yay., İstanbul 1999, s. 351. Kâbe üzerindeki bu görevlerin müşriklerin nezdindeki önemini belirten rivayetler hakkında bkz. Taberî, 14/170; Halebî, 2/460-461; Esed, s. 351; M. İzzet Derveze, *Kur’an’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı*, (çev. Mehmet Yolcu), Ekin Yay., İstanbul 1998, 1/175-181.

³² Derveze, 1/182.

³³ Enfâl, 8/34; İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, (thk. Ahmet Ferid el-Mezîdî), Beyrut 2004, s. 30; İbn Hişâm, 1/198, 2/547; Ezrakî, 1/140; İbn Habîb, Ebû Ca’fer Muhammed, *el-Münemmak fi Ahbâri Kureys*, (thk. Hurşid Ahmed Fâruk), Âlemü’l-Kütüb, Beyrut 1985, s. 26, 127; Taberî, 4/188; Süheylî, 1/348, 4/322; İbnü’l-Esir, Ebu’l-Hasen İzzüddîn, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, (thk. Ebu’l Fîdâ Abdullah Kâdi), Beyrut 2006, 1/154; Halebî, 1/121; Cevâd Ali, *Mufassal*, 11/357-367, 383; Esed, s. 329.

İşte Resûlullah'a karşı Mekkeli müşriklerin tutumları,³⁴ mabedin idaresi ve velâyetiyle ilgili yetki tartışmaları,³⁵ Müslümanların Mescid-i Harâm'dan uzaklaştırılmaları/alıkonulmaları ve Mekke'den sürgün edilmeleri gibi hususlar dile getirildikten sonra, aynı bağlamda kendilerini Allah'ın velisi/dostları sayan Kureyşlilerin Kâbe'deki ibadetlerinin sadece "el çırpma ve ıslık çalma"dan ibaret olduğu belirtilmiştir.

MÜKÂ VE TASDİYE RİTÜELİNİN MAHİYETİ

Islık ve el çırpma, öteden beri İslâm öncesi Arapların eylemlerinden, irtibat/iletişim kurma ve yakınlaşma vasıtalarından veya gösteri sanatlarından, oyun-eğlence türlerinden birisi olarak kabul edilmektedir.³⁶ Ancak ritmik olarak el çırpma ve ıslık çalma eylemi, mushaf tertibine göre Kur'an'ın sekizinci sûresi Enfâl 35. âyette, lafzen, risalet dönemi müşrik Arapların Kâbe yanında sergiledikleri ibadetleri ve dinî ayinleri olarak sunulmaktadır. Bu âyet etrafında oluşan literatürde birbirine girift başlıca iki yorum ön plana çıkmaktadır. Bazı ravi, müellif ve müfessirlerin görüşüne göre ıslık çalıp el çırpma, bir tür ibadet niyetiyle, bazılarının göre ise Hz. Peygamber'e itiraz etmek, eziyet vermek, onun namazını, tavafını karıştırmak, tebliğini engellemek ve sabote etmek için yapıyordu.³⁷

Böyle bir ritüelin Mekkeli müşriklere aidiyeti ihtilafı olmakla beraber bazı erken dönem otoriteleri, ıslık ve el çırpmanın eşliğinde Kâbe'nin çevresinde yapılan dansların İslâm öncesi dönemde Araplar tarafından fiilen uygulanan başlıca tapınma biçimlerinden biri olduğunu söylemektedirler.³⁸ Müşriklerin telbiyeleri, tavafı ve tavaf esnasındaki davranışları ile de yakın ilişkisi³⁹ bulunan bu konuda tek açıklayıcı bilgi İbn Abbas ve İbn Ömer kanalıyla gelmektedir. İbn Abbas'ın nakline göre Kureyş, (ibadet zannıyla) çıplak olarak⁴⁰ Kâbe'yi tavaf eder, ağızlarıyla ıslık çalar, elleriyle alkış tutardı.⁴¹ İbn Ömer'den gelen rivayete göre ise müşrik Araplar, yanaklarını yere koyuyor (veya bir tarafa yaslanıp, yan gelip) ellerini çırpıyor ve ıslık çalıyorlardı.⁴² Haberi nakleden İbn Ömer; muhataplarına, onların nasıl yaptıklarını biz-zat uygulamalı olarak göstermiş,⁴³ Saîd b. Cübeyr ise mekân olarak Ebû Kubeys tarafında ıslık çaldıklarını bildirmiştir.⁴⁴

³⁴ Enfâl, 8/30-33; Taberî, 13/491-502; Zemaşerî, Cârullah Ebu'l-Kasım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil*, (thk. Abdurrezzâk el-Mehdî), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut tsz., 2/204.

³⁵ Enfâl, 8/34; Zemaşerî, 2/206-207; İbn Aşûr, 9/337-338. Mekke'nin fethine kadar Kureyş'in mabet hâkimiyeti ve hakikat tekelciliğine işaret eden âyetler hakkında bkz. Hac, 22/25; Bakara, 2/217; Mâide, 5/2; Fetih, 48/25; Tevbe, 9/17-19 vb.

³⁶ İbn Atıyye, 2/600-601; Demîrî, 2/182. Mahreme b. Kays veya Kays b. Mahreme, en güçlü ıslık çalan Araplardan biri kabul edilir. Safa Tepesi'nden çaldığı ıslığın dört mil mesafedeki Hira Dağı'ndan duyulduğu söylenir. İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen, *el-İstikâk*, (thk. Abdüsselâm Muhammed Harun), Mektebetü'l-Hancî, Kahire tsz., s. 86; İbn Atıyye, 2/600; Demîrî, 2/182.

³⁷ Geniş bilgi için bkz. Taberî, 13/521-527; İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman er-Râzî, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, (thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib), Mektebetü'l-Asriyye, Sayda tsz., 5/1695-1697; Râzî, 15/128; Kurtubî, 7/400-401; İbnü'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Zâdü'l-Mesîr fi İlmî't-Tefsîr*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1984, 3/352-354; Cevâd Ali, *Cahiliye'den İslâm'a İbadet Tarihi*, s.19-22; Çetiner, 1/421; Yaşar, s. 173-206.

³⁸ Esed, s. 330.

³⁹ İmâd Abdullatîf, s. 12.

⁴⁰ Bazı rivayetlere göre, çıplak tavaf etme düşüncesi, günah işledikleri elbiselerle tanrının huzuruna varmama inancından kaynaklanmaktaydı. Onlar tavaf ederken bir yanda ıslık çalıp alkış tutarken diğer yandan "İn teğfir Allahümme teğfir cemmâ ve eyye abdin leke lâelemmâ/Allahım, başışlayacaksın toptan başışla, günah işlemeyen hangi kulun var ki" derlerdi. İbn İshâk, s. 27; Sa'lebî, 5/18.

⁴¹ Taberî, 13/524; İbn Ebî Hâtim, 5/1696; Sa'lebî, 4/353; Süheylî, 1/351; Kurtubî, 7/400; İbn Âdil, 9/512. Her ne kadar rivayette çıplak tavaf ve el çırpma Kureyş'in ibadetleri olarak gösterilse de kendilerine Ahmesi/Hums ismi verilen Kureyş ve antlaşmalarının Kâbe'yi çıplak olarak tavaf etmediği bilinen bir husustur. İbn İshâk, s. 27-30; İbn Hişâm, 1/198-203; Kelâî, 1/121-122. Dolayısıyla bu ritüel, Hill ehliyle, dışardan gelip temiz elbise alamayanların, mabede giriş için belli bir ücreti ödeyemeyenlerin (eğlence veya protesto amaçlı) bir ibadeti/eylemi yahut da tanrılara yaklaşmak amacıyla Beytullah'ın etrafında kuşların seslerinin ritmik olarak taklit edilerek dolaşılması gibi de anlaşılabilir. Bedevi Arapların tavaf esnasında "garânik/kuğu kuşu olarak tesmiye ettikleri Lât, Menât ve Uzzâ adına telbiye getirdikleri için aynen bu kuşlar gibi ritmik ve müzikal sesler çıkardıkları, onların kanat çırpmasını temsilen de el çırpma ritmi düşünülebilir. Bkz. Cevâd Ali, *Cahiliye'den İslâm'a İbadet Tarihi*, s. 19 (Editörün Notu).

⁴² Taberî, 13/523; İbn Ebî Hâtim, 5/1696.

⁴³ Taberî, 13/523; Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed, *Esbâb-ı Nüzûl*, (çev. Necati Tetik-Necdet Çağılı), İhtar Yay., Erzurum tsz., s. 255; Cevâd Ali, *Cahiliye'den İslâm'a İbadet Tarihi*, s. 21.

⁴⁴ Taberî, 13/525; İbn Aşûr, 9/339.

Yukarıdaki rivayetten mülhem görüş beyan edenlere göre cahiliye Arapları, Beytullah'ın yanında ıslık çalıp el çırparak Allah'a ibadet etmeye ve yakınlaşmaya çalışıyor, bu iki eylemi/ameliyeyi inançları gereği ibadet ve duanın yerine koyuyor, namazları olarak görüyorlardı. Onlar mükâ ve tasdiye'nin bir namaz türü olduğuna inandıkları için âyette istisna da bu akideleri üzerinden yapılmıştı.⁴⁵ Müşrik Araplar; erkek-kadın, anadan üryan, çıplak el ele tutuşur, parmaklarını birbirine kenetler, Kâbe'nin etrafında dolaşırlar (tavaf yapar) ve ıslık çalıp el çırpıyorlardı.⁴⁶ Böylece, "İbadet ediyoruz" diye çalar, oynar ve yaptıklarını alkışlıyorlardı. Hz. Peygamber; Kâbe'ye gelip ibadet etmek, namaz kılmak ve Kur'an okumak istediği zaman, onlar genellikle böyle ayin yapmakta aşırı giderlerdi. Kendileri de güya namaz kılıyor ve dua ediyorlarmış gibi nümayiş yapar ve gürültü çıkarır ve Hz. Peygamber'in huzurunu kaçırdılar. Bu yaptıklarını da kendileri için bir ibadet sayarlardı.⁴⁷

Ayrıca Kureyş'in İslâm'dan önce salât adında bir ibadetlerinin bulunduğu, bu ibadetlerini de Kâbe'de icra ettikleri, fakat kıldıkları namazı bir hudû ve huşû namazı olmaktan çıkarıp manevî ve ruhî öğelerden yoksun bir ibadet şekline,⁴⁸ yani bir çeşit eğlence haline getirdikleri, ibadeti böyle oyuna dönüştürmelerinden ötürü de kınandıkları ifade edilmektedir.⁴⁹

İslâm'ın, aslı mevcut olan namazı, şirk unsurlarından temizleyerek muntazam, disiplinli hale soktuğu, namazın İslâm'daki gelişmesinin de yine Hz. Peygamber'in Mekke döneminin sonuna, hatta Medine döneminin başlarına kadar sürdüğü, daha sonra sabit bir hal aldığı⁵⁰ nazar-ı itibara alınırca sözü edilen eylemin, cahiliyedeki ibadetlerin bir parçası ve müzikal yönü olduğu söylenebilir. Bu cihetten bakınca İslâm öncesi din ve kültürlerde müzik ve aletlerinin tapınmada araç olarak kullanılmasıyla Mekkelilerin el ve ağızlarıyla çıkardıkları sesler, doğal dinî müzik enstrümanları arasında bir benzerlik kurulabilir, Kureyşlilerin ibadetlerini bilhassa tavaf ve telbiyelerini şarkı, şiir ve çalgı,⁵¹ dans, ıslık ve el çırpma eşliğinde gerçekleştirdikleri anlaşılabilir.⁵² Zira İslâm öncesi yerel dinî geleneklerde kutsal seremonilerde ruhsal bir atmosfer oluşturmak, vecd ve transa geçmek için müzik enstrümanlarından yararlanılmıştır.

⁴⁵ Tabersî, Ebû Ali el-Fazl b. Hasen, *Mecmau'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'an*, Dârul-Ulûm, Beyrut 2005, 4/342; Râzî, 15/128; İbn Âdil, 9/509, 512; Cevâd Ali, *Cahiliye'den İslâm'a İbadet Tarihi*, s. 19-21. Derveze, alkışlama ve ıslık çalmanın, cahiliye Araplarının geleneksel ayinlerini oluşturan namazlarının iki hareketi ve sesi olduğunu belirtmektedir. Derveze, 1/442. Bazıları ise onların namaz ve ibadetlerinin olmadığını, oyun ve eğlenceden kinaye olarak kullanıldığını söylemektedir. Âyetle ilgili görüşler için bkz. Tabersî, 4/342.

⁴⁶ Taberî, 13/525; Zemaşerî, 2/207; Alûsî, Ebu's-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd, *Rûhu'l-Maânî fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azîm ve-Seb'î'l-Mesânî*, Dârul İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, Beyrut tsz., 9/203; Cevâd Ali, *Mufâssal*, 11/359. İslâm öncesi dönemde Nabât ve Farşlılar da el ele tutuşup, raks eder, halay çekerlerdi. Araplar bu oyuna acemlerin ve Mecusilerin dansı anlamında "fenzece" derlerdi. İbn Manzûr, 2/349; Kurtubî, 2/114; Zebîdî, s. 1485.

⁴⁷ Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf, *el-Bahru'l-Muhît*, (thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz), Dârul-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2001, 4/485; Kurtubî, 7/400, 17/228; Alûsî, 9/203; Elmalılı, 4/228. Kurtubî'nin kaydına göre Mekke'ye bu ismin verilmiş sebeplerinden birisi de insanların ıslık çalıp gülmeleridir. Arapça iştikak bakımından uygun görülmesi de mükâ terimiyle lafzî/kök bağlantısı bulunan Mekke isminin, insanların mabette gülmekle eğlenmelerinden mülhem olarak verildiği söylenmektedir. Kurtubî, 4/138-139.

⁴⁸ Esed, s. 330. Muhammed Esed'e göre âyetteki "mükâen ve tasdiye" ifadesi, müşrik toplumun dinsel törenlerindeki ya da tapınma formlarındaki manevî boşluğa, yoksulluğa mecazî bir yolla işaret etmek için kullanılmıştır. Esed, s. 330.

⁴⁹ Ateş, 15/46, 491-493; Esed, s. 330; Soysaldı, *Kur'an ve Sünnet Işığında İbadet Tarihi*, s. 33. Kur'an ve Hz. Peygamber, geçmişten tevarüs eden şekli ve hüviyeti belli namaz ibadetini düzgün bir forma dönüştürerek devam ettirmiştir. Hatta Mekke döneminde inkâr edenlerin Kur'an'a ve Hz. Peygamber'e karşı tutumları bile namazın kaidelerine ve tekâmülüne mesned teşkil etmiştir. Namaz formunun risalet süresince tekâmülüne namazda aşırı sesli ve kısık okumanın düzenlenmesi, selam alıp vermenin, konuşmanın yasaklanması, namaz esnasında önemli bir olay vuku bulduğunda (ticaret kervanı vs. geldiğinde) namazın bırakılmaması gibi hususlar örnek verilebilir. Balcı, s. 31-43. Mescid-i Harâm'da müşriklerin tepkilerine ve vahye kulak verenlerin durumlarına bağlı olarak Hz. Peygamber'in namazında cehren Kur'an okuduğunda orta yolu tutmasını tavsiye eden âyet hakkında bkz. İsrâ, 17/110; İbn İshâk, s. 71; İbn Hişâm, 1/314; Taberî, 17/583-588; Süheylî, 2/79; Şâmî, Muhammed b. Yusuf es-Sâlihî, *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fi Sîreti Hayri'l-İbâd*, (thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz), Dârul-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1993, 2/351. Aynı şekilde bazı rivayetlere göre namazda istikrar ve düzenin sağlanması risaletin sonuna kadar devam etmiştir. Hatta Cuma günü namaz (veya hutbe) esnasında esnek davranan sahabenin bir kısmının davul/def/çalgi seslerini duyunca namazı terk etmeleri, Cuma namazıyla ilgili ahkâmın inmesine, bir takım düzenlemelerin yapılmasına zemin hazırlamıştır. Buhârî, Büyü' 11; Sa'lebi, 9/317. Ayrıca bkz. İbn Atıyye, 5/284; Zemaşerî, 4/539.

⁵⁰ Ateş, 15/46.

⁵¹ Cahiliye dönemi şiir-müzik münasebeti hakkında bkz. Şevki Dayf, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî el-Asru'l-Cahili*, Dârul-Maârif, Kahire 1960, s. 189-194.

⁵² Dans, müzik, ritim ve şiirin Kâbe ve putların yanında gerçekleştirdikleri dini törenlerle ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cevâd Ali, *Mufâssal*, 9/111; Ali Akla Arsân, *ez-Zevâhiru'l-Mesrahîyye Inde'l-Arab*, Âsime'tü's-Sekâfeti'l-Arabiyye, Cezaïr 2007, s. 24-34. Mescid-i Harâm'da müzik, oyun eğlence ile risaletin ilk yıllarında nâzil olan sûrelerdeki "namazda müminleri huşu içinde olmaya, namazı korumaya davet eden" âyetler arasında doğrusal bir ilişki göze çarpmaktadır. Mü'minûn, 23/2-3, 9; Meâric, 70/34.

İlkel kabile topluluklarında müzik ve dans, bazen bir dini eylemin, ritüelin bir parçası olarak kullanılmış ve dinî hislerin, duyguların coşkunluğa ulaşmasına ve kişilerin vecd haline geçmelerine vesile olmuş, bazen de müziğin icrası doğrudan bir ibadet kabul edilmiştir. Hem Mezopotamya hem de Mısır'da kutsal müzik vasıtasıyla tanrılarla ve göksel koruyucularla ilişki kurulmuş, bazı çalgıların tanrısal güç ve bereketi getirdiğine inanılmıştır.⁵³

Dolayısıyla kadim kültürlerde müziğin dinî seremoninin en önemli unsuru olması, tedavide, askeri tören ve seferlerde kullanılmasının yanı sıra tapınaklarda müziğin sıkça duyulması,⁵⁴ adak/kurban uygulamalarının müzik eşliğinde yerine getirilmesi,⁵⁵ hatta tanrıların enstrümanlarla birlikte tasvir edilmesi,⁵⁶ ıslık, el çırpma gibi müzik ritim yöntemlerinin cahiliye Arap ibadetlerine sirâyeti olarak değerlendirilebilir. Bu sebeple Sâmî milletlerde olduğu gibi⁵⁷ cahiliye Araplarının da dinî münasebetle ilahlarına yaklaşmak ve yönelmek için veya şükürün ve ferahın bir ifadesi olarak raks ettiklerini varsaymak uzak bir ihtimal değildir.⁵⁸

Ancak cahiliye Arap örfünde müzikle ilgisi bulunan bazı unsurların, dinî hayatın veya ibadetlerin (özellikle tavaf ve telbiyenin) bir mütemmim cüzü⁵⁹ olarak kullanıldığını gösteren bu veriler dışında, siyer ve tefsir literatüründe/malzemesinde, ikinci görüşü/düşünceyi destekler mahiyette birtakım rivayetler de mevcuttur. Bu görüş sahipleri veya rivayetleri nakledenler; ıslık çalıp el çırpma işini, daha çok müşriklerin, Müslümanların Kâbe'deki ibadetlerine karşı bir tepki, ibadet görüntüsü verdikleri bir engelleme hareketi olarak yorumlamış; âyetteki ifadeleri de Hz. Peygamber ve inananların Mescid-i Harâm'dan menedilmeleri meselesi ve gürültüyle bağlantılı olarak düşünmüşlerdir. Bunlara göre Hz. Peygamber'e muhalefet eden müşrikler, bu tür davranışlarıyla Hz. Peygamber'in namazlarıyla alay etmeyi ve onun tavaf ve namazını karıştırmayı/bozmayı,⁶⁰ Kâbe'yi ziyaretten alıkoymayı hedefliyorlardı. Farklı amaçlarla icra edilen el çırpıp ıslık çalma ameliyesi, bazen sırf Hz. Peygamber'e karşı koymak ve eziyet vermek için yapıyordu.⁶¹

Mekke devrinde İslâm'ı tebliğ için Mescid-i Harâm'ı kullanan ve yapılan baskılara rağmen zaman zaman Hacerü'l-Esved/Rüknü'l-Esved ile Rüknü'l-Yemânî arasında namaz kılan⁶² Hz. Peygamber, bura-

⁵³ Eski toplumlarda müziğin kült ve mabetlerle ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Belkis Dinçol, *Eski Önyasya ve Mısır'da Müzik*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yay., İstanbul 2003, s. 1-10; Cengiz Batuk, "Din ve Müzik Dinler Tarihi Bağlamında Din-Müzik İlişkinine Genel Bir Bakış Denemesi", *OMÜF Der-gisi*, 2013, sayı: 35, ss. 45-70.

⁵⁴ Dinçol, s. 10-14; Alexandra von Lieven, "Eski Mısır'da Müzik", *Antik Yakındoğu*, (ed. Umberto Eco), Alfa Yay., İstanbul 2018, s. 495-500. Eski Mısır ve Mezopotamya'da tapınak ve saraylarda görevli müzisyenler bulunur, bunlar tanrının şarkıcıları olmakla övünürlerdi. Kitabelerde tapınak müzisyenleri çeşitli müzik aletleri ve el çırpma dersleri verirken tasvir edilmişlerdir. Dinçol, s. 10-14; Alexandra von Lieven, s. 495-500. Yunan tiyatro geleneğinin Hristiyanlığa etkisi olarak miladi dördüncü asırdan itibaren kiliselerde de alkış yaygınlaşmıştır. Kadim kiliselerde alkış, hem müziğe eşlik etmek hem de vaizin güzel sözlerini beğenmek/onaylamak için kullanılmıştır. İmâd Abdullatif, s. 11.

⁵⁵ Kurban takdimi sırasında müzik, cahiliye Arapları arasında da çok yaygındı. Şevkî Dayf, s. 193.

⁵⁶ Dinçol, s. 1-14; Batuk, s. 45-70.

⁵⁷ Mezmurlar, 149:3-4; Kurtubî, 10/366, 11/238; Cevâd Ali, *Mufasssal*, 9/122; İmâd Abdullatif, s. 10-11. Birçok din, dini ritüellerini şarkı müzik ve dans şeklinde yerine getirmektedir. Zira onlar bu kabil sevinçlerinin, ilahlarının kalplerine gireceğine ve onları razı edeceğine inanıyorlardı. Halen bazı dinlerin, bir tür dini ritüel ve ilahlarına yaklaşma vesilesi olmak üzere dini dansa itimat ettikleri görülmektedir. Kureyş'in yaptığı da buna benzer bir ritüelden ibarettir. Cevâd Ali, *Cahiliye'den İslâm'a İbadet Tarihi*, s. 22; Arsân, s. 35.

⁵⁸ Cevâd Ali, *Mufasssal*, 9/122; İmâd Abdullatif, s. 12. Cahiliye Araplarının müzik ve ritimle ilişkili olan ibadet törenlerine, Devs kadınlarının Zülhalesa putu etrafındaki raks/dansları örnek olarak gösterilse de (Arsân, s. 33-34) bu rivayet (ve metindeki teddarib/tesdafik kelimeleri kalça çalkalamayı değil) putperestliğe dönüşü, put etrafında izdiham ve kalabalık oluşacağını haber vermektedir. M. Hanefi Palabıyık, "İslâm Öncesi Hicaz Putlarından/Beytlerinden Zülhalesa", *Cahiliye Araplarının İlahları*, (ed. M. Mahfuz Söylemez), Ankara Okulu Yay., Ankara 2016, s. 186.

⁵⁹ Arsân, s. 36-37. Arsân'a göre dans, el çırpma ve ıslık çalma fiillerinin bizzat taabbudi salât/namaz ibadetinin içine dâhil edilmesi doğru değildir. Bunlar esasında cahiliye Araplarının putları etrafında dua ve kelamlarına refakat eden doğal kutlama öğeleridir. Arsân, s. 24.

⁶⁰ El çırpmanın, namaz kılanın dikkatini dağıtmaya, ibadetini bozmasını sağlamaya yönelik yapıldığını gösteren bir rivayet için bkz. Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî, *el-Müsned*, (thk. Şuayb el-Arnaûd), Müessesetü Kurtuba, Kahire tsz., 5/338. İmâd Abdullatif, alkışın peygamberin namazını ve ibadetlerini karıştırmak amacıyla yapılmadığını, özel bir dini sembolün icrası olduğunu, karıştırmaya ameliyesinin de bunun sonucunda gerçekleştiğini ifade etmektedir. İmâd Abdullatif, s. 12.

⁶¹ Taberî, 13/524-527; İbn Ebî Hâtim, 5/1696; İbn Atıyye, 2/600; Sa'lebî, 4/353; Yaşaroğlu, "Namaz", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 32/350-351.

⁶² İbn Hişâm, 1/346; Süheylî, 2/119; Kelâî, 1/192; Suyûtî, 4/61.

da çoğunlukla müşrik liderler tarafından ibadet esnasında işkencelere maruz kalmış, kimi zaman toplanma ve tebliğ yeri olan mabedi ziyaret etmekten alıkonulmuştur.⁶³ Durumun vahametinden dolayı da Kur'an, Harem-i Şerif'in ziyaret edilmesini engellemeyi ve müminleri oradan çıkarmayı Allah katında en büyük günahlardan saymıştır.⁶⁴ Hz. Peygamber ve Müslümanları Kâbe ve Mekke'den çıkmaya zorlayan Kureyşliler, "Biz Mescid-i Harâm'ın yöneticileriyiz. Dilediğimizi engeller, dilediğimize de izin veririz"⁶⁵ şeklinde bir savunma içerisine girerek inananların Kâbe ziyaretini de Mekke'nin fethine dek yasaklamışlardır.⁶⁶

Engellemenin şeklini ve mahiyetini gösteren bir rivayete göre Hz. Peygamber, Mescid-i Harâm'da namaza durduğunda veya Kur'an okuduğunda Abdüddâroğullarından -Hz. Peygamber'in soyu Abdümenâfoğullarının da en büyük rakibi/düşmanı- birkaç kişi etrafını kuşatır, Hz. Peygamber'in sağına ve soluna geçerler, şiirler okumaya, mükâ kuşu gibi ötmeye, ıslık çalıp el çırpıma başlarlardı. Şiirler, şarkılar söyleyerek ve bağırıp gürültü yaparak Kur'an'ı etkisiz bırakır, Hz. Peygamber'in insanlar üzerindeki tesirini kırar, namaz ve tavaf ibadetlerini anlaşılabilir kılar, böyle davranmayı da birbirlerine tavsiye ederlerdi.⁶⁷ Hz. Peygamber Kur'an okuduğunda Kureyş, hakikati inkâr eden taraftarlarına, "Kur'an'ı dinlemeyin, gürültü edin, ıslık çalıp el çırparak yaygara koparın. Şiirler ve recez (ölçülü şarkılar) söyleyin ki onun gücünü bastırasınız" şeklinde telkinlerde bulunmuştur.⁶⁸ Hz. Peygamber'in şairi Hassân b. Sâbit de namaz kılan (veya salâtı ikame eden) müminlere karşı bu tür muamelelerinden, inkâr edenleri yönlendirip kıskırtmalarından dolayı Kureyş'i hicvetmiş, gayelerinin ıslık çalma ve el çırpma olduğunu belirtmiştir.⁶⁹

Başka bir rivayete göre Esved b. Muttalib (Ebû Zem'a)⁷⁰ ve arkadaşları, Hz. Peygamber'i gördüklerinde "Âlemin kralı, Kısra ve Kayser hazinelerinin sahibi/galibi/varisi geliyor" diyerek ıslık çalıp el çırpıp, alaya alırlardı.⁷¹

Kureyş eşrafı, inkâr, hayret, gürültü/velvele niteliği taşıyan aynı tepkisel hareketi, İsrâ hadisesine de göstermiş, olayın anlatımı esnasında Hz. Peygamber'i yalanlamak ve anlattığı şeylerin mümkün olmadığını ifade etmek amacıyla onlardan kimileri el çırpmış, kimileri de ıslık çalmıştır.⁷²

Hz. Peygamber'in risaletine yönelik bu tür reaksiyonların yanı sıra Kureyşlilerin, Hz. Peygamber ibadet ederken de aynı yöntemle tepki gösterdikleri ve olumsuz bir davranış içine girdikleri rivayet edilmektedir. Bu rivayete göre, "Bir gün, Hz. Peygamber, Alak sûresinin, "Secde et ve yaklaş"⁷³ âyetini okuduktan sonra secde etti. Bunun üzerine yanında bulunan müminler de boyun eğip saygıyla yere kapandılar. Durumu gözlemleyen Kureyşliler, hemen onların yanı başlarında veya başları üzerinde el çırp-

⁶³ Müşrik liderler, Hz. Peygamber'in namazı Kâbe'de kılmasına karşıyorlar ve burayı kendi ibadet mekânları olarak gördükleri için engellemeye çalışıyorlardı. İbn İshâk, s. 82; Belâzürî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ, *Ensâbu'l-Eşraf*, (thk. S. Zekkâr - R. Ziriklî), Beyrut 1996, 1/57; Halebî, 1/463-464; Cevâd Ali, *Cahiliye'den İslâm'a İbadet Tarihi*, s. 36-37; Azimli, s. 89.

⁶⁴ Bakara, 2/217; Nebi Bozkurt-M. Sabri Küçükbaşçı, "Mescid-i Harâm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2004, 29/273.

⁶⁵ Zemaşşerî, 2/206; İbn Aşûr, 9/336; İbnü'l-Cevzî, 3/352.

⁶⁶ Fetih'ten sonra da aksi bir durum vuku bulmuş, müşriklerin Mescid-i Harâm'a girmelerini yasaklayan âyet nâzil olmuştur. Tevbe, 9/28; Çetiner, 1/445.

⁶⁷ Mukâtil, 2/16; Sa'lebî, 4/353-354; Taberî, 4/342; Zemaşşerî, 2/627; Suyûtî, 4/61; Halebî, 1/476. Âyete literal yaklaşımı tercih eden Cevâd Ali, âyete "salâtühüm" ifadesiyle Hz. Peygamber'in namazına değil de müşriklerin (Kureyş'in) ibadet ve ritüellerine işaret edildiği gerekçesiyle bu rivayeti eleştirmekte, âyetin lafzıyla örtüşmediğini iddia etmektedir. Bu sebeple de bahsedilen kişilerin Hz. Peygamber'in namazını alay konusu ettikleri ve hafife aldıkları şeklindeki yorumu, âyetin zahirine uygun, isabetli bir yorum görmemektedir. Cevâd Ali, *Cahiliye'den İslâm'a İbadet Tarihi*, s. 21.

⁶⁸ Fussilet, 41/26; Mukâtil, 3/165; Taberî, 21/460-461; İbn Atuyye, 5/12; Sa'lebî, 8/292; Halebî, 1/476; Alûsî, 24/119.

⁶⁹ İbn Manzûr, 15/289; İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr, *İğâsetü'l-Lehân*, (thk. Muhammed Hamid el-Fakkî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1975, 1/244; Suyûtî, 4/61; Zebidî, s. 8602.

⁷⁰ Kavmi içerisinde nüfuz ve itibarı olan Ebû Zem'a Mekke'de risaleti yalanlayanların, Hz. Peygamber ve ilk Müslümanları çekiştirip onlarla alay edenlerin başında gelmektedir. İbn Hişâm, 1/408; Süheylî, 2/213; Kelâî, 1/224.

⁷¹ Belâzürî, 1/66; İbnü'l-Esir, 1/264; Şâmî, 2/461; Halebî, 1/511-512.

⁷² Zemaşşerî, 2/605; İbn Kesîr, 3/140; Suyûtî, 5/222; Şâmî, 3/93; Halebî, 2/91.

⁷³ Alak, 96/19.

pıp ıslık çaldılar. Kendileri secde etmedikleri gibi bu durumu eğlence/alay konusu yaptılar. Böylece ıslık çalıp el çırpma Hz. Peygamber'e eziyet ettiler.⁷⁴ İşte bu olay üzerine, "Kur'an kendilerine okunduğunda secde etmiyorlar" âyeti nâzil oldu.⁷⁵ Benzer bir biçimde rivayet edilen haberlere göre de Hz. Peygamber, Kur'an okuduğu/tebliğ ettiği veya namaz kıldığı sırada Kureyş müşrikleri kibirli bir vaziyette Mescid-i Harâm'a gelir, O'na kulak vermemek için şarkı söyler, eğlenirlerdi.⁷⁶ Hatta Kureyş'in bu alay ve kınamalarından, telin ve hakaretlerinden dolayı Hz. Peygamber, "müzemmem/yerilmiş" diye isimlendirilmişti.⁷⁷

Dolayısıyla mabette müşrikler, namaz yerine müzik enstrümanlarının ve şiirin coşkusuna ve büyüüne kapıldıkları, Kur'an onlara okunduğunda secde etmedikleri, Müslümanlar Allah'a ibadet ederken onlar oyun ve eğlenceyle uğraştıkları için Kur'an'da mukabele yoluyla ıslığa ve el çırpma "onların namazı" denilmesi muhtemeldir.⁷⁸ Mezkûr âyetin, musiki aletlerini Hîre şehrinde Mekke'ye getirip yayan, tertiplemiş olduğu pagan müsâmerelerde Kur'an'a rekabet etmeye cüret ederek halkın itibar ve beğenisini kendi üzerine çekmeye çalışan Nadr b. Hâris'in⁷⁹ söz ve uygulamalarını hatırlatan âyetlerle ilintili olarak indirilmesi, bu ibadetin bir tür eğlence, alay ve engelleme ile ilişkisini ima etmektedir. Kaldı ki ıslık çalıp el çırpma eylemi, cahiliye Araplarında olduğu gibi aynı şekilde Kitab-ı Mukaddes'te de düşman grupların alay etmek ve küçük düşürmek (istihza ve istihfaf) için başvurdukları bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸⁰

Genel olarak İslâmî literatürde, yukarıda tasvirî ve tahlilî bir metotla ele aldığımız iki yaklaşım/görüş revaç bulsa da biz, "Salâtühüm inde'l-beyti illâ mükâen ve tasdiye" pasajının daha tikel/cüz'î/hususî/tarihsel bir olayla, yani Bedir savaşının seyri ve sonuçlarıyla ilişkili olduğunu düşünmekteyiz. Daha önce de değindiğimiz gibi âyet, Bedir'de savaşan her iki taraf (mümin ve müşrikler) için de geçmiş olaylar zincirinin hatırlatıldığı, özellikle Mekke müşriklerinin tahkir ve tezyif edildiği bir bağlamda yer almaktadır. Dolayısıyla burada bir bakıma savaş öncesi müzik ve müzisyenler (kayne/kıyân) eşliğinde Mescid-i Harâm'dan Bedir'e ulaşan Kureyş ulularının galip geleceklerine dair yakarış ve dualarının (salâtühüm) kendilerinden belayı def edemediği⁸¹ vurgulanmaktadır. Başka bir ifadeyle, Nadr b. Hâris ve Ebû Cehil gibi ileri gelen müşriklerin, "Ey Allahımız! Eğer bu gerçekten senin katından (indirilen) hakkın kendisi (yahut Muhammed gerçekten gönderilmiş bir elçi) ise, o zaman gökten taş yağdır başımıza yahut [daha] can yakıcı bir azap çıkar karşımıza!"⁸² demelerine göndermede bulunmaktadır. Bununla beraber müşriklerin Bedir'e hareket etmeden önce Kâbe'nin örtüsünden/astarından tutup "Ey Allahım! Bu savaşta iki toplumdan daha doğru yolda olana, iki ordudan daha şerefli olana, iki dinden daha üstün olana muavenet et, fetih nasip eyle"⁸³ diye dua etmelerine atıf yapılmaktadır.

⁷⁴ Rivayetlerde politik ve psikolojik tahakkümün yanı sıra fiziksel eza ve cefadan da söz edilmektedir. Hz. Peygamber'in Kâbe'de namaz kılarak -secde esnasında- Ebû Cehil'in Hz. Peygamber'in boynuna basıp bedenene eziyet ettiği, "Ben seni bundan nehyetmedim mi? diyerek hakaretler savurduğu rivayet edilmektedir. İbn İshâk, s. 82; Süheylî, 2/43, 50; Halebî, 1/463-464; Cevâd Ali, *Cahiliye'den İslâm'a İbadet Tarihi*, s. 36-37.

⁷⁵ İnşikâk, 84/21; Mukâtil, 3/468; Zemahşerî, 4/729; Râzî, 31/102; Halebî, 2/6.

⁷⁶ İbn İshâk, s. 74; Taberî, 22/558-561; Sa'lebî, 9/157; Zemahşerî, 4/430.

⁷⁷ İbn Hişâm, 1/355; Süheylî, 2/139; Kelâî, 1/197; Şâmî, 1/416.

⁷⁸ Kurtubî, 18/228; İbn Manzûr, 14/453; Ebû Hayyân el-Endelüsî, 4/485; İbn Âdil, 18/441.

⁷⁹ Kaynaklarda belirtildiğine göre Kur'an'ı önceki ümmetlerin sözleri olarak değerlendiren Nadr b. Hâris, bir tüccar olarak Hîre ve İran'a gider, acemlerin haberlerini (yazılı edebiyat ürünlerini satın) alır, onları Mekkelilere anlatırdı. Onlara, "Muhammed size Ad ve Semûd'un hikâyelerini; ben de size (Kur'an'ın kısılları gibi) Rüstem, İsfendiyâr ve Kısranın haberlerini anlatıyorum" derdi. Bunun üzerine Kureyşliler, onun sözlerini daha güzel/nükteli görür ve Kur'an dinlemeyi terk ederlerdi. Mescid-i Harâm'da zaman zaman kayne ve muganniyelere, insanları şarkılarıyla eğlendirmelerini emreder, bunun Hz. Peygamber'in çağırıldığı namaz vb. ibadetlerden daha hayırlı olduğunu iddia ederdi. Lokmân, 31/6-7; Mukâtil, 3/18-19; Vâhidî, s. 391; Zemahşerî, 3/497; Kurtubî, 14/52; Alûsî, 21/67; Cevâd Ali, *Mufâssal*, 15/320; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), İFAV Yay., İstanbul 2011, s. 373.

⁸⁰ Eyüp, 27-23; Ağıtlar, 2:15-16; Hezekiel, 25:6.

⁸¹ İbn Hişâm, 1/669.

⁸² Enfâl, 8/32.

⁸³ Mukâtil, 2/10; Taberî, 13/453; Sa'lebî, 4/340; Vâhidî, s. 253; Halebî, 2/418; Korkut Dindi, *Siyer-Kur'an İlişkisi Mekke Dönemi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniv. SBE., Erzurum 2017, s. 128-129. Müşrik liderler, Hendek savaşı öncesinde de Kâbe'nin örtüsüne tutunup Müslümanlarla savaşmak ve

Kaynaklarda yine Mekke liderlerinden Ebû Cehil'in, savaş arifesinde "Allah'ım! Muhammed, akrabalık bağlarını kesti, bizi birbirimizden ayırdı, birbirimize düşman etti. Bilmediğimiz/tanımadığımız bir şeyi getirdi. Akrabalık bağlarını kopardığını, bizi birbirimize düşürdüğünü sen biliyorsun/görüyorsun, bizimle onun arasında hükmünü ver, onu helak et. Allahım, kim sana daha sevimli ve kimden daha hoşnut isen bu gün ona yardım et"⁸⁴ şeklinde dua cümleleri sarf ettiği ve Müslümanlara karşı zafer elde etmek için Allah'tan yardım dilediği/beklediği rivayet edilmektedir. Buna karşın Hz. Peygamber de - Kur'an'da temas edildiği gibi-⁸⁵ yüksek sesle o gün(lerde), "Allahım! Bana vaat ettiğini gerçekleştir. Vaat ettiğin şeyi bu gün bize ver. Şayet bu (Müslüman) topluluğu helak edecek olursan, yeryüzünde sana ibadet eden kalmayacaktır"⁸⁶ diyerek Rabbinin kendilerine zafer nasip etmesini temenni etmiştir.

İşte bütün bu tarihî veriler, bize Kureyş'in zafer ve fetih arzularının, Kâbe'nin örtüsüne sarılıp iki taraftan kimin haklı olduğuna dair Allah'tan hüküm taleplerinin ve Bedir savaşının hazırlık safhasında Allah'a sığınma, yakarış, dua ve tazarrularının,⁸⁷ "salâtühüm" ifadesiyle Kur'an'a yansıdığını telmih etmektedir. Mekkeliler, bir yandan Kâbe'de galip kılsın diye Allah'a yalvarıp yakarıırken diğer yandan da kervanın kurtulduğu haberini almalarına rağmen Müslümanları korkutmak, diğer kabilelere de gözdağı vermek gibi bazı hedeflerini gerçekleştirmek için Mekke'den çıkmış, çalgıcı ve şarkıcıları da orduya iştirak ettirerek eğlenmeyi amaçlamışlardı.⁸⁸ Rivayetlere göre Ebû Süfyân, kavmine "Siz, kervanınızı ve mallarınızı kurtarmak için yola çıkmıştınız. Allah ikisini de kurtardı, savaşa gerek yoktur, geri dönünüz." şeklinde bir haber göndermiştir. Buna rağmen Ebû Cehil ve avanesi, dönmeyi reddetmişlerdir. Ebû Cehil ise, "Allah'a and olsun ki biz Bedir'e varmadan dönmeyeceğiz. Üç gün (Arap panayırlarının yapıldığı yerlerden biri olan) Bedir'de kalacağız. Develer kesip, yemek yiyip içki içeceğiz. Cariyeler, (kayne/kıyân, şarkıcı köle kadınlar)⁸⁹ bize şarkılar söyleyecekler. Böylece bütün Araplar gelişimizi ve kalabalığımızı/ordumuzu görüp bizden korkacak ve bize saygı duymaya devam edeceklerdir"⁹⁰ tarzında bir düşünceyle yola çıkmayı yeğlemiştir.

Dolayısıyla "illâ mükâen ve tasdiye" ifadesiyle, def çalan ve dans eden şarkıcı kadınların şarkıları ve çalgıları eşliğinde Mekke'den ayrılan, fakat Bedir günü savaş meydanında azabı tadan (küçümsedikleri Müslümanlar tarafından öldürülen) müşrik liderlerin dualarının/ibadetlerinin oyun ve eğlence kabilinden olduğuna,⁹¹ dağdan yansıyan sadâ gibi cezanın kendilerine döndüğüne, çetin bir felakete düşer olduklarına işaret edilmektedir. Konumuza medar olan ilgili âyetin "(Siz ey Mekkeliler!) O halde, hakkı

onları yok etmek için yemin etmişlerdi. Allah'ın evinin koruyucuları olarak Allah'tan yardım isteyerek Kâbe'de akitleşme/antlaşma Kureyş'in âdeti idi. Vâkidî, Muhammed b. Ömer b. Vâkid, *Kitâbu'l-Megâzi*, (thk. Marsden Jones), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1984, 2/441-442; Şâmi, 4/363; Halebi, 2/629.

⁸⁴ Mukâtil, 2/10; Vâkidî, 1/70, 133; İbn Hişâm, 1/628, 668; Belâzürî, 1/58; Taberî, 13/454; İbn Kesir, 3/344-345; Vâhidî, s. 252; Şâmi, 4/46; Halebi, 2/418.

⁸⁵ Enfâl, 8/9; Mukâtil, 2/6; Taberî, 13/409-411; İbn Ebî Hâtim, 5/1662-1663.

⁸⁶ İbn Hişâm, 1/626; Ahmed b. Hanbel, 1/30-32; Buhârî, Megâzi 4; Müslim, Cihâd 18; Taberî, 13/409, 422; Sa'lebî, 4/331; Kelâi, 2/21; Şâmi, 4/36-37. Kur'an'da Hz. Peygamber'in yardım çağrısına (istiğâse) icabet edildiğini gösteren âyet hakkında bkz. Enfâl, 8/9.

⁸⁷ Ebû Cehil gibi müşrik liderlerin Bedir öncesi istiftâh (zafer dileme) anlayışlarını, niyazlarını, dualarında Allah'tan yardım ve hüküm taleplerini açığa vuran âyet hakkında detaylı bilgi için bkz. Enfâl, 8/19; Mukâtil, 2/10; Vâkidî, 1/70, 133; İbn Hişâm, 1/668; Belâzürî, 1/58; Taberî, 13/450-454; Vâhidî, s. 252-253; Süheylî, 3/131; Şâmi, 4/46; Halebi, 2/418; Abdülkadir Şener ve dğr., *Yüce Kur'an ve Açıklamalı-Yorumlu Meali*, TDV Yay., İzmir 2011, s. 178. İstiftâh âyetinde hitabın kime olduğuyla ilgili tartışmalar için bkz. Fatih Tiyek, *Kur'an'ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2015, s. 341-345.

⁸⁸ Geniş bilgi için bkz. Vâkidî, 1/43-44; İbn Hişâm, 1/618; İbn Sa'd, 2/13; Taberî, 13/579; Süheylî, 3/61, 63; Kelâi, 2/16; İbn Seyyidinnâs, Ebu'l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Ya'murî, *Uyûnu'l-Eser fi Funûni'l-Megâzi ve Ş-Şemâil ve's-Siyer*, Müessesetü İzzeddîn, Beyrut 1986, 1/322; Halebi, 2/379; Şevki Dayf, s. 191.

⁸⁹ Aynı rivayetlerde, kervanın kurtulduğu haberi üzerine bazı kaynakların de geri gönderildiği kaydedilmektedir.

⁹⁰ Vâkidî, 1/43-44; İbn Hişâm, 1/618; İbn Sa'd, 2/13; Taberî, 13/579; Süheylî, 3/61, 63; Kurtubî, 8/25; Kelâi, 2/16; İbn Seyyidinnâs, 1/322, 331; İbn Kesir, 3/324; Şâmi, 4/29; Halebi, 2/379.

⁹¹ Ses ve ışığın Allah'ın evinin yanında yapılan pratikler kapsamında değerlendirilmesini uygun bulmayan Hasan Mustafavî, mükâ kelimesinin; dua, ibadet ve yakarış esnasında sözlerden ve okumalardan duyulan sesleri ve fısıltıları tanımlamak için de kullanıldığını, bu sebeple de müşrik Arapların dualarının ve salât sözlerinin "lafızlardan müteşekkil amacı belirli olmayan, sadece dışa vurulan mütekerir ıslık ve çeşitli sesler olduğunu ifade etmektedir. Geniş bilgi için bkz. Hasan Mustafavî, 11/166-167.

inatla inkâr etmeniz, gerçeği görmemenizin bir karşılığı olarak azabı/hezimetini/esareti/ölümü tadın”⁹² sonuç cümlesi de ıslık çalma ve el çırpmanın, Bedir savaşına münhasır bir durumun veya gösterinin tasviri olduğunu teyit etmektedir.

SONUÇ

Çalışmamızın ana gövdesini oluşturan Enfâl sûresi 35. âyette “Onların salâtı/ibadeti/namazı” ifadesinden, ilk bakışta -literal okunduğunda- müşriklerin kültürel hayatın bir parçası olarak görülen ıslık çalmayı ve el çırpmayı ibadet saydıkları ve bununla da Allah’a yaklaştıklarına inandıkları anlaşılmaktadır. Ancak Ahmesî/Hums olarak isimlendirilen Kureyş’in müşrik ileri gelenlerine nispet edilen bu âdet, hem onların siyer ve tarih kaynaklarında anlatılan muhafazakâr dinî yapı ve anlayışlarına hem de cahiliye Araplarının mutad namaz hareketlerine ve İslâmiyet öncesi devirlerden beri bilinen/uygulanagelen namazın hususiyetlerine uymamaktadır. O bakımdan bunu, başlı başına bir ibadet veya müşriklerin rükûlu secdeli ibadet formu (yani namaz ibadeti) olarak değerlendirmek mümkün gözükmemektedir. Birtakım rivayetlere istinaden zımnen ve işaretten Mescid-i Harâm etrafında gerçekleştirilen bir ritüelin enstrümanları, yani tavafa ve kabilelere özgü söylenen telbiyelere eşlik eden bedensel ritmik hareketler olması muhtemeldir. Yoksa taşıdığı karakteristik özellikleri sebebiyle bizatihi kendisi ritüel niteliği taşımamaktadır.

Cahiliye namazında Hz. Peygamber’den önceki zaman ve toplumlardan kalma âdetlerin muhafaza edildiği düşünülse de Mekke dönemi mabet mücadelesini konu edinen âyetler ve bu âyetlerle merbut rivayetler, el çırpma ve ıslık çalma eyleminin, ibadetten öte Hz. Peygamber’in kendisine ve tebliğine karşı çıkma, bu günkü ifadeyle protesto niteliği taşıdığını hissetmektedir. Çünkü cahiliye Arapları hac, tavaf, telbiye, kurban, adak vb. her türlü dinî pratikleri diğer mabetlerde de gerçekleştirirken Kureyş’e izafe edilen bu ibadetin Lât, Menât, Uzzâ gibi diğer kült merkezlerinde icra edildiğine dair hiçbir kayda rastlayamamaktayız. Dolayısıyla bu herhangi bir özel ritüel ve takdir, takdis anlamına gelmemekte; yalnızca mabedi kuşatan alanda (Mescid-i Harâm’da) birtakım kişisel tepkileri ve toplumsal (sanatsal) gösterileri dile getirmektedir.

Netice itibarıyla sözü edilen ritüelin bir ibadet türü veya şekli olup olmadığı konusunda farklı görüşler bulunmakla beraber nassın ortaya çıktığı tarihsel bağlamla alakası ve nüzûl ortamıyla uygunluğu dikkate alındığında âyetteki “salâtühüm” ifadesinin “dua, niyaz, istiğâse, istiftâh” anlamında kullanılmış olması daha isabetli görünmektedir. Buna göre ıslık çalmak ve el çırpılmaktan ibaret olan salât, kısaca kendilerini Allah’ın evinin mütevellileri olarak telakki eden, Hz. Peygamber ve müminlerden daha doğru yolda olduklarını sanan müşriklerin, Bedir savaşı öncesi Allah’a arz ettikleri içi boş terennümlerini, görünürde ıslık sesinden başka bir maksada mebni olmayan dualarını ifade etmektedir. Mükâ ve tasdiye kavramlarında mündemiç olan mânâlar da bunu desteklemektedir.

⁹² Enfâl, 8/35; Vâkidî, 1/133; İbn Hişâm, 1/669; Taberî, 13/528; Zemahşerî, 2/207; Tabersî, 4/342.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî, *el-Müsned*, c. 1-6, (thk. Şuayb el-Arnaûd), Müessesetü Kurtuba, Kahire tsz.
- Alexandra von Lieven, "Eski Mısır'da Müzik", *Antik Yakınoğu*, (ed. Umberto Eco), Alfa Yay., İstanbul 2018.
- Alûsî, Ebu's-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd, *Rûhu'l-Maânî fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azîm ve-Seb'i'l-Mesânî*, c. 1-30, Dâru lhyâit-Türâsî'l-Arabî, Beyrut tsz.
- Arsân, Ali Akla, *ez-Zevâhiru'l-Mesrahiyye İnde'l-Arab*, Âsîmetü's-Sekâfeti'l-Arabiyye, Cezayir 2007.
- Ateş, Süleyman, *Kur'an Ansiklopedisi*, c. 1-30, Kuba Yay., İstanbul 1997.
- Azimî, Mehmet, *Cahiliyye'yi Farklı Okumak*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2015.
- Balcı, İsrâfil, *Hz. Peygamber ve Namaz*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2015.
- Batuk, Cengiz, "Din ve Müzik Dinler Tarihi Bağlamında Din-Müzik İlişikisine Genel Bir Bakış Denemesi", *OMÜF Dergisi*, 2013, sayı: 35, ss. 45-70.
- Belâzürî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ, *Ensâbu'l-Eşraf*, c. 1-13, (thk. S. Zekkâr - R. Zirki), Beyrut 1996.
- Bozkurt, Nebi - M. Sabri Küçükaşçı, "Mescid-i Harâm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2004, c. 29, ss. 273-277.
- Cevâd Ali, *Cahiliye'den İslâm'a İbadet Tarihi*, (çev. Muammer Bayraktutar), Ankara Okulu Yay., Ankara 2015.
- Cevâd Ali, *el-Mufassal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, c. 1-20, Dâru's-Sâkî, Beyrut 2001.
- Çağatay, Neşet, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1957.
- Çetiner, Bedreddin, *Fâtiha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl*, Çağrı Yay., İstanbul 2010.
- Demîrî, Kemalüddin Muhammed, *Hayâtü'l-Hayavânî'l-Kübrâ*, c. 1-2, Dâru lhyâit-Türâsî'l-Arabî, Beyrut 1999.
- Derveze, M. İzzet, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, (çev. Mehmet Yolcu), Ekin Yay., İstanbul 1998.
- Dinçol, Belkis, *Eski Önyasa ve Mısır'da Müzik*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yay., İstanbul 2003.
- Dindi, Emrah, "Câhiliye Arap Hac Ritüellerinin Kur'an'daki Menâsikle Diyalektik İlişkisi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 2017, c. 21 sayı: 1, ss. 577-638.
- Dindi, Emrah, "Cahiliye Araplarında Ramazan Ayı, İtikâf ve Oruç", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, c. 3, sayı: 2, ss. 27-55.
- Dindi, Korkut, *Siyer-Kur'an İlişkisi Mekke Dönemi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi SBE., Erzurum 2017.
- Ebû Hayyân el-Endelûsî, Muhammed b. Yûsuf, *el-Bahru'l-Muhîd*, c. 1-8, (thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2001.
- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsennâ, *Kitâbu'd-Dibâc*, (thk. Abdullah b. Süleyman Cerbû' - Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin), Mektebetü'l-Hancı, Kahire 1991.
- Elmalılı, M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. 1-10, (sad. İsmail Karaçam ve dğr.), Azim Yay., İstanbul 1992.
- Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı*, (çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk), İşaret Yay., İstanbul 1999.
- Ezrakî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh, *Ahbâru Mekke vemâ Cae fihâ Mine'l-Âsâr*, c.1-2, (thk. Ali Ömer), Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire tsz.
- Güllüce, Hüseyin, "Salât Kavramı: Etimolojisi ve Bazı Mülâhazalar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sayı: 23, ss. 171-184.
- Halebî, Ali b. Burhaniddin İbrahim, *es-Sîretü'l-Halebiyye fi Sîretü'l-Emini'l-Me'mûn*, c.1-3, Dâru'l-Ma'rîfe, Beyrut 1980.
- Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), İFAV Yay., İstanbul 2011.
- İbn Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Ali el-Hanbelî, *el-Lübâb fi Ulûmi'l-Kitâb*, c.1-20, (thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1998.
- İbn Aşûr, Muhammed Tâhir, *et-Tahrîr ve'l-Tenvîr*, c. 1-30, Dâru Sahnûn, Tunus 1997.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdulkab b. Galib, *el-Muharraru'l-Vecîz fi Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*, c.1-5, (thk. Abdüsselâm Abdü's-Şâfi Muhammed), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Lübnan 1993.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen, *el-İştikâk*, (thk. Abdüsselâm Muhammed Harun), Mektebetü'l-Hancı, Kahire tsz.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman er-Râzî, *Tefsiru İbn Ebî Hâtîm*, c. 1-10, (thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib), Mektebetü'l-Asriyye, Saydâ tsz.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed, *el-Münemmak fi Ahbâri Kureys*, (thk. Hurşid Ahmed Fâruk), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1985.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed, *Kitâbu'l-Muhabber*, (thk. Ilse Lichtenstadter), Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, Beyrut tsz.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik el-Basrî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, c.1-2, Daru't-Turasî'l-Arabî, Beyrut 1994.
- İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (thk. Ahmet Ferid el-Mezîdî), Beyrut 2004.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr, *İğâsetü'l-Lehfân*, c. 1-2, (thk. Muhammed Hamid el-Fakkî), Dâru'l-Ma'rîfe, Beyrut 1975.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c.1-14, Mektebetü'l-Maârif, Beyrut 1990.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim el-Efrîkî, *Lisânu'l-Arab*, c.1-15, Dâru Sâdir, Beyrut tsz.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed el-Basrî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, c. 1-8, (thk. İhsan Abbas), Dâru Sâdir, Beyrut 1968.
- İbn Seyyidinnâs, Ebu'l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Ya'murî, *Uyûnu'l-Eser fi Funûni'l-Meğâzi ve's-Şemâil ve's-Siyer*, c.1-2, Müessesetü İzzeddîn, Beyrut 1986.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Zâdû'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsir*, c.1-9, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1984.
- İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasen İzzüddîn, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, c.1-7, (thk. Ebu'l Fîdâ Abdullâh Kâdî), Beyrut 2006.
- İbnü'z-Ziyâ, Ebu'l-Bekâ Muhammed b. Ahmed el-Mekki, *Tarihu Mekkete'l-Müşerrefe ve'l-Mescidü'l-Harâm ve'l-Medîneti's-Şerife ve'l-Kabri's-Şerif*, (thk. Alâ İbrahim - Eymen Nasr), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2004.
- İmâd Abdullatîf, *Limâzâ Yusaffiku'l-Mısıryyûn*, Dâru'l-Ayn li'n-Neşr, İskenderiye 2009.
- İsfahânî, Râgîb, *Müfredatü'l-Elfâzi'l-Kur'an*, (thk. Safvân Adnân Dâvûdî), Dâru'l-Kalem, Dimaşk 1997.
- İslâmoğlu, Mustafa, *Nüzûl Sırasına Göre Hayat Kitabı Kur'an*, Düşün Yay., İstanbul 2009.
- Kelâî, Ebu'r-Rebî' Süleyman b. Musa, *el-İktifâ bimâ Tedammenehu min Meğâzi Resûlillah ve's-Selâseti'l-Hulefâ*, c.1-4, (thk. Muhammed Kemalüddîn İzzüddîn Ali), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1997.
- Komisyon, *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara 2005.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'an*, c.1-20, Dâru lhyâit-Türâsî'l-Arabî, Beyrut 1985.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebu'l-Hasen el-Ezdî, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, c.1-3, (thk. Ahmed Ferîd), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- Mustafavî, Hasan, *et-Tahkîk fi Kelimâti'l-Kur'ani'l-Kerim*, Merkezü Neşr Asâr el-Allâme el-Mustafavî, Tahrân 1965.
- Nu'mân el-Cârim, *Edyânü'l-Arab fi'l-Cahiliyye*, Matbaatü's-Saâde, Mısır 1923.
- Nutku, Özdemir, *Gösterim Sanatları Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 1983.
- Okumuş, Mesut, "Semantik ve Analitik Açından Kur'an'da "Salât" Kavramı", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, c. 3, sayı: 6, ss. 1-30.
- Özcan, Abdülkadir, "Alkış", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, c. 2, ss. 470-471.

- Palabıyık, M. Hanefî, "İslâm Öncesi Arap Düşüncesinde Din ve Din Adamı Algısı", *Cahiliye Araplarının Ulûhiyet Anlayışı*, (ed. M. Mahfuz Söylemez), Ankara Okulu Yay., Ankara 2015, ss.97-148.
- Palabıyık, M. Hanefî, "İslâm Öncesi Hicaz Putlarından/Beytlerinden Zülhalesa", *Cahiliye Araplarının İlahları*, (ed. M. Mahfuz Söylemez), Ankara Okulu Yay., Ankara 2016, ss.171-196.
- Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer, *Mefâtihü'l-Gayb*, c.1-32, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2000.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri, *el-Keşf ve'l-Beyân*, c.1-10, (thk. Muhammed b. Âşûr), Dâru lhyâit-Türâsî'l-Arabî, Beyrut 2002.
- Soysaldı, H. Mehmet, "Kur'an Semantiği Açısından Salât Kavramı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996, sayı: 1, ss. 1-20.
- Soysaldı, H. Mehmet, *Kur'an ve Sünnet Işığında İbadet Tarihi*, TDV Yay., Ankara 1997.
- Suyûtî, Celalüddin Abdurrahman b. el-Kemal, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, c.1-8, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1993.
- Süheyli, Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah, *er-Ravdu'l-Unuf*, c.1-4, (thk. Ömer Abdüsselâm es-Selâmi), Dâru lhyâit-Türâsî'l-Arabî, Beyrut 2000.
- Şâmî, Muhammed b. Yusuf es-Sâlihî, *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fi Sireti Hayri'l-İbâd*, c.1-12, (thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1993.
- Şener, Abdülkadir vdğr., *Yüce Kur'an ve Açıklamalı-Yorumlu Meali*, TDV Yay., İzmir 2011.
- Şevkî Dayf, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî el-Asru'l-Cahili*, Dâru'l-Maârif, Kahire 1960.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Tefsiru't-Taberî-Câmi'u'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'an*, c.1-24, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2000.
- Tabersî, Ebû Ali el-Fazl b. Hasen, *Mecmau'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'an*, c.1-14, Dâru'l-Ulûm, Beyrut 2005.
- Tiyek, Fatih, *Kur'an'ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2015.
- Tuncay, Murat, "Alkış Üstüne", *SDÜ Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi*, 2008, ss. 1-9.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed, *Esbâb-ı Nüzûl*, (çev. Necati Tetik-Necdet Çağıl), İhtar Yay., Erzurum 1997.
- Vâkidî, Muhammed b. Ömer b. Vâkid, *Kitâbu'l-Meğâzî*, c.1-3, (thk. Marsden Jones), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1984.
- Yaşar, Mehmet, "Enfâl 35. Âyeti Çerçevesinde Cähiliye'de Mukâ, Tasdiye ve Salât", *Yakın Doğu Üniversitesi İslâm Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 2017, c. 3, , sayı: 1, ss. 173-206.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil, "Namaz", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, c. 32, ss. 350-357.
- Zebidî, Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (thk. Ali Şirî, Daru'l-Fikr, Beyrut 1994.
- Zemahşerî, Cârullah Ebu'l-Kasım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyunî'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vîl*, c.1-4, (thk. Abdurrezzâk el-Mehdî), Dâru lhyâit-Türâsî'l-Arabî, Beyrut tsz.